

УДК 904 «09/10» (477.53Лтава)

DOI:

Ю. О. Пуголовок

ORCID: 0000-0002-7610-8005

*Державне підприємство «Науково-дослідницький центр
“Охоронна археологічна служба України”»
Інституту археології Національної академії наук, Київ*

Ю. В. Долженко

ORCID: 0000-0001-9807-2835

*Інститут археології Національної академії наук України,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя*

Yu. Pugolovok

State Enterprise «Research Centre

“Protective Archaeological Service of Ukraine”»,

Institute of Archaeology, National Academy of Sciences, Kyiv

Yu. Dolzhenko

Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine,

Nizhyn Mykola Gogol State University

ПОХОВАННЯ У ГОСПОДАРСЬКІЙ ЯМІ З ПОСАДУ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ: РИТУАЛЬНІ ДІЇ ЧИ СВДЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ

*Burial in the Household Pit from the Trade Quarter of Chronicle
Ltava: Ritual Actions or Evidence of Military Conflict*

Статтю присвячено міждисциплінарним дослідженням матеріалів новітніх археологічних розкопок у місті Полтава. У науковий обіг вводиться «поховання» з господарської ями пізнього етапу роменської культури. Відповідно до отриманих результатів, виявлену знахідку пропонується розглядати як свідчення військового конфлікту. До цього схиляють умови виявлення скелетних останків, а також фіксація слідів від зброї на поверхні кісток. Виявлений археологічний комплекс, імовірно, є свідченням подій, пов'язаних із включенням сіверянської Лтави до складу Русі на початку XI ст.

Ключові слова: Дніпровське Лівобережжя, роменська культура, сіверяни, Русь, Лтава, скелетні останки, антропологічний аналіз.

In 2020, during protection research in the trading quarter on Mykolaivska Hill, a pit containing a human skull was discovered. Human remains inside dwellings or outbuildings are sporadically found during archaeological excavations on the territory of the medieval settlement in Poltava, identified with the annalistic town of Ltava. The interpretation and identification of such complexes pose several

problems. Solely relying on archaeological methods makes it challenging to provide an immediate and unequivocal answer regarding whether the researcher is dealing with sacrifices, evidence of a military conflict, etc. Therefore, the involvement of various interdisciplinary studies is crucial for historical reconstructions, with anthropological definitions playing a leading role in the case of osteological findings. The objective of this paper is to characterize the information potential of the discovered pit. The object identified in the northern part of the excavation belongs to typical outbuildings of the Siverians. The pit's dark grey content is characterized by the presence of two loamy lenses (at the top and bottom of the filling), likely traces of the object's wall destruction. The filling also includes layers of ash and coal, fragments of oven stones, and ceramics. A human skull and individual animal bones were found under the lower lens. The ceramic complex indicates pottery typical for the second half of the 12th to the early 13th century. In the middle and lower parts of the pit filling, handmade pottery of the Romny culture and wheel-made sherds from the late 10th to the early 11th century were found. The human skull is a particularly interesting item among the materials from the pit. Based on its features (postcranial skeleton not presented), it belongs to a 25–30-year-old woman with a craniological type (mesocranial with a moderately wide face) close to Kyiv Polians. The damaged wedge-shaped bone, lower part of the occipital bone, and the left temple with an ear opening suggest that the woman was beheaded but not at the first attempt. Other traces of weapon usage were preserved — the temporal bone was cut with a sharp object. Considering the condition of the skull and the presence of weapon traces, it can be inferred that the woman was a victim of events related to the inclusion of Siverian Ltava into Rus. Researchers today believe that the Romny culture suffered at least two blows from Rus after the 970's and in the early 11th century. The challenging period of the settlement's existence in Poltava at the final stage of the Romny archaeological culture is evidenced by several markers, including female burials in dwellings and cultural layers, as well as a hidden treasure of silver women's jewellery on the settlement's territory, dating to the end of the 10th to the early 11th century. Thus, the studied object contains informative sources for the study of historical processes in the South-East of the Dnipro Left Bank at the time of the incorporation of the Siverians into Rus. The findings in it are promising for interdisciplinary research, particularly in the field of historical anthropology.

Keywords: Dnipro Left Bank, Romny culture, Siverians, Rus, Ltava, skeletal remains, anthropological analysis.

Вступ. Межа X та XI ст. для сіверянського¹ суспільства позначилася зміною політичної ситуації, пов'язаною передовсім із входженням їх території

¹ Сіверяни — східнослов'янський племінний союз, археологічним відповідником яких є роменська археологічна культура. Датування культури визначається від кінця VIII — до початку XI ст.

до складу Київської держави. Втім, одностайної думки про шляхи приєднання їх земель до централізованої держави, наразі немає. Одні дослідники, спираючись переважно на літописні повідомлення, вказували на мирне приєднання вказаних територій (напр.: Сухобоков, О. В. 1975, с. 153), хоча не виключали й окремих військових акцій. Інші вказували на те, що носії роменської культури були частково знищені або ж мігрували на північ (Григорьев, А. В. 2000, с. 222; Григорьев, А. В. 2005, с. 166–168). На підтвердження військового протистояння між сіверянами та Русю, прихильники цієї версії наводять різні аргументи, серед яких провідне місце належить зафіксованим слідам пожеж на роменських городищах та скарбам межі X–XI ст., що справді може бути ознакою політичної нестабільності (Приймак, В. В. 1999, с. 40; Супруненко, О. Б. 1999, с. 14). Останнім часом з'явилася версія, що ознакою військової активності Русі проти сіверян є міграція їх частин до вододілу Оки та Дону, де фіксується різке зростання кількості археологічних пам'яток (Григорьев, А. В. 2005, с. 167). Імовірно, до перелічених маркерів, варто додати і знахідки людських кісток («поховань») на поселеннях, що не належать до простору синхронних могильників. Інтерпретація та ідентифікація таких комплексів пов'язана з низкою проблем. Ґрунтуючись виключно на археологічних методах досить складно дати одразу однозначну відповідь, на те з чим має справу дослідник: жертвоприношення, свідчення військового конфлікту тощо. Тому історичних реконструкцій важливо залучати різноманітні міждисциплінарні дослідження. Серед яких, у випадку із остеологічними знахідками, провідне місце займають антропологічні визначення.

Метою цієї статті є введення у науковий обіг матеріалів новітніх археологічних досліджень у місті Полтава та результатів аналізу антропологічних знахідок з цих розкопок.

Матеріали і методи. В результаті охоронних археологічних досліджень в межах історичного ареалу міста Полтава (літописної Лтави) (детальніше про Лтаву, її локалізацію та історію досліджень: Супруненко, О. Б. & Пуголовков, Ю. О. 2015 с. 9–28; Пуголовков, Ю. О. 2022а), 2020 р. було проведено дослідження на території одного з посадів сіверянської поселенської структури (Рис. 1). Ділянка, на якій проводилися розкопки, розміщувалася край схилу правого берега струмка Лтава (Полтавка), що протікав по Мазурівському яру (права притока ріки Ворскли). Безпосередньо поряд з міською ландшафтною домінантою — Миколаївською гіркою. В цілому — це дещо понижений виступ плато правого корінного берега Ворскли, обмежений ярами — відгалудженнями Мазурівського (долиною струмка) та неглибоким Миколаївським яром, по першому з яких прокладена бруківка сучасного

Територія поширення пам'яток роменської культури охоплює Східне Полісся (Дніпровсько-Деснянська низовина) й лівобережну частину Лісостепу, в адміністративних межах Чернігівської, Сумської, Полтавської і Харківської областей України, а також Брянської, Курської та Белгородської областей Російської Федерації (Сухобоков, О. В. 1975, с. 18–20; Пуголовков, Ю. О. 2016, с. 14–15).

Рис. 1. Місце розташування ділянки досліджень у Полтаві.

Рис. 2. Господарська яма 18 у процесі досліджень.

спуску вул. Небесної сотні, а також старим узвозом, вкритим бруківкою Першотравневого провулку. Останній у XVII–XVIII ст. відділяв частину плато від цієї гірки. У добу середньовіччя, а саме за часів існування сіверянської Лтави, зазначену територію добре освоїли носії роменської археологічної культури. На користь цього свідчать виявлені залишки житлових, господарських та виробничих будівель пізнього етапу культури (Пуголовок, Ю. О. 2022, с. 217–219).

Серед досліджених об'єктів привертає увагу господарська яма № Яма 18. Це — типова споруда роменської культури, відома для багатьох поселень культури (Пуголовок, Ю. О. 2016, с. 132–135). Виявлена вона квадратах В-ГЗ-4, на глибині 2,64 від 0. Яма округлої форми, верхній діаметр 1,40 × 1,50, нижній — 0,80 × 0,80 м. Стінки ями прямовисні, звужуються біля рівного дна, на глибині 4,19 м від 0. Заповнення ями темно-сірого кольору характеризується наявністю двох суглинкових лінз, у верхній та нижній частині (Рис. 2:1). Також у нашаруваннях ями виявлено прошарки золи та вуглині, трапляються фрагменти печини та кераміки. Під нижньою лінзою виявлено скелетні залишки, розташовані на завалі з кісток тварин, завтовшки 0,38–0,46 м (Рис. 2:2).

Керамічний комплекс характеризується наявністю у верхній частині невеликої кількості фрагментів виробів XII–XIII ст. (Рис. 3:А), в нижній частині фрагментів ліпленого посуду роменської культури та верхніх частини горщиків з манжетоподібним потовщенням по краю вінця (Рис. 3:Б). До індивідуальних знахідок належить уламок жорен, а також рибальський важок, виготовлений з нижньої частини горщика.

Датування дослідженого об'єкта спирається в першу чергу на аналіз стратиграфії та керамічного матеріалу. За відсутності інших вузько датованих предметів, саме кераміка є головним хронологічним індикатором. Верхня частина ями заповнена культурним шаром XII — першої половини XIII

ст., індикатором якого є верхні частин горщиків з валикоподібним потовщенням по краю вінця, типологія і хронологія яких добре розроблена для синхронних пам'яток Посульської оборонної лінії (Моргунов, Ю. Ю. 1996, с. 11–13). Проміжок між першою та другою глиняними лінзами, не містив керамічних знахідок, лише невеликі фрагменти обпаленої глини (частини стінок самої ями), а також вуглини. В нижній частині заповнення було зафіксовано ліплений посуд роменської культури та посуд доби Руси. Поєднання в комплексах місцевого (ліпленого) та немісцевого (виготовленого на гончарному крузі) є характерною ознакою для пізнього етапу роменської культури. Стосовно матеріалів з господарської ями, то важливим хронологічним маркером є фрагмент верхньої частини горщика з манжетоподібним потовщенням по краю вінця (Рис. 3:7).

Відповідно до типології посуду, розробленої для пам'яток Посулля, горщики цього типу поділяються на кілька груп, і датуються так: перша — кінець X — початок XI ст.; друга — перша половина XI ст.; третя — середина — друга половина XI ст. (Моргунов, 1996, с. 13) Для розвитку вінцевих частин кухонних горщиків існувало кілька типотворних форм: округла, косо зрізана і перпендикулярно зрізана. Наприклад, для літописного Сніпорода поширенішою формою стала косо- або перпендикулярно зрізана. Перша утворювала стрілоподібні вінця, друга — прямокутні манжети (Моргунов, Ю. Ю. 1996, с. 13). Виявлений у заповненні ями фрагмент вінця тяжіє до першої групи т. зв. «курганного» типу «стрілоподібної» у перетині форми. У такого посуду верхній край вінця під час моделювання набував округлого обрису, з ледь відігнутих манжетом із зовнішнього боку, який утворювався наліплюванням відігнутої верхньої частини до зовнішньої поверхні (Моргунов, Ю. Ю. 1996, с. 13). На пам'ятках Посульської оборонної лінії подібна кераміка датується серединою — третьою чвертю X ст. (Моргунов, Ю. Ю. 1996, с. 11, 13, Рис. 2:1). За Новгород-Сіверськими матеріалами, вони з'являються в матеріалах другої половини X ст. і трапляються до початку XI ст. (Сарачев, И. Г. 1997, с. 275, Рис. 2, тип 4). У Полтаві кераміка такого типу відома у пізньо-роменських комплексах, що датуються кінцем X — першими десятиліттями XI ст. (Супруненко, О. Б. & Кулатова, І. М. & Приймак, В. В. 2001, с. 56–60).

На тлі інших синхронних об'єктів, в цій ямі привертає увагу знахідка скелетних останків, для вивчення яких було залучено спеціальні антропологічні та статистичні методи. Статеві-вікові визначення скелетних останків було зроблено за кількома методиками (Bruzek, J. 1995. 93–106; Bruzek, J. 2002; Bruzek, J. et al. 2017; Buikstra, J. & Ubelaker, D. 1994; Ubelaker, D. 1978). Черепи вимірювалися безпосередньо в м. Дніпро (у приміщенні музею Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького) за стандартною краніологічною методикою, де нумерація ознак указувалася за Р. Мартіном (Martin, R. 1928), а назомалярний і зигмаксилярний

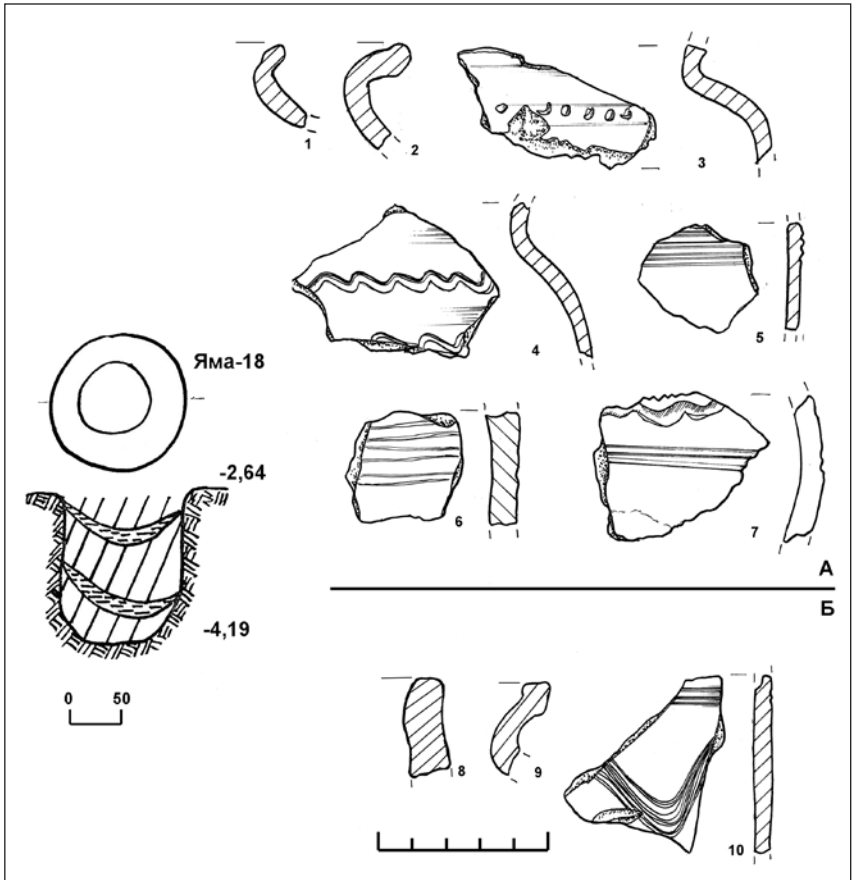

Рис. 3. Господарська яма 18. План, перетин та знахідки.

А — матеріали з верхньої частини заповнення;

Б — матеріали з нижньої частини заповнення.

кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми (Алексеев, В. П. & Дебец, Г. Ф. 1964, с. 55). Ступінь облітерації швів та вік встановлювалися за схемою Г. В. Валуа (Vallois, H. V. 1937, p. 499–532). Стертість зубів оцінювалася за схемою Д. Р. Бротвела (Brothwell, D. R. 1972). В таблицях лінійні розміри вказано в мм, кути — в градусах. Також для характеристики поховання з Полтави було використано методику, яка належить до однієї з галузей расознавства — етнічну краніоскопію, котру запропонував О. Г. Козінцев (Kozintsev, A. 1992). Наявність і характер пошкоджень визначалися візуально як рубана травма. У випадках, коли травми не загосні, можна припускати, що вони спричинили смерть, чи були зав-

дані під час загибелі (Козак, О. Д. 2002, с. 128–129). Перелік опрацьовано-го матеріалу наведено в Табл. 1.

Таблиця 1.

Перелік та збереженість краніологічного й остеологічного матеріалу з ями 18

п/п	№ кургану, поховання, кістяка	Епоха / культура	Наявність черепа	Наявність кісток посткраніального скелету	стать	вік
1.	Яма 18	Русь. X–XI ст.	Череп без нижньої щелепи	–	Ж (Ф)	25–30

Результати досліджень. Виявлений у ямі № 18 череп жовто-коричнево-го кольору. Зруйновані, ймовірно, зброею клиноподібна кістка, частина потиличної кістки знизу та ліва скроня з вушним отвором. Ймовірно, що хотіли відрубати голову, але одразу це не вдалося. Є сліди від зброї, позаяк скронева кістка була зрізана гострим предметом. На досліджуваному черепі ознак загоєння не було, що природно, оскільки голова була відділена від тіла. Точно виміряти площу пошкодження складно, адже відсічені частини черепа не було знайдено. Тож травма є ознакою насильницької смерті. Нижньої щелепи немає (Табл. 1). Череп помірно масивний. Надорбітальна частина чола розвинена добре (надперенісся — 1,0 балів, надбрів'я — 1,0 бал), чоло нахилене слабо, майже пряме, надочний край орбіт наближається до гострої форми, соскоподібні виростки скроневої кістки розвинуті слабо (1,4 бала), зовнішнього потиличного горба майже немає (0 балів). Передня носова ость (за Брока 1–5) велика — 4 бали (Табл. 2). Потилиця сильно розвинута. Форма орбіт майже круглої форми (Рис. 4). Форма черепної коробки у вертикальній нормі наближається до сфеноїдної (Martin, R. 1928, p. 688). Альвеолярна дуга верхньої щелепи U-подібна. Форма верхньої щелепи прямокутна (*Palatinos*), видовжена, притаманна жінкам. Такі загальні ознаки статевого диморфізму вказують радше на жіночу стать похованої. Враховуючи необлітерований стан швів ззовні та зсередини, помірну стертість зубів (1+ та 2+ балів), можна визначити, що похована померла у 25–30 років. Також у носі жінки виявлено мушлю *Seraea sylvatica* (Пуголовков, Ю. О. & Долженко, Ю. В. & Кізлова А. А. 2021, с. 157–159).

Краніометрія. Поздовжній та поперечний діаметр черепної коробки середній. За черепним індексом (77,9) череп має помірно видовжену форму — мезокранний (Табл. 2). Висотний діаметр черепної коробки (від краніометричної точки базіон) приблизно малий (краніометрична точка зруйнована). Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (71,5), ймовірно, вказує на помірно високу черепну коробку (ортокранія). Вушна висота велика (114,8). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон помірних розмірів за світовими стандартами (Алексеев, В. П. & Дебец, Г. Ф. 1964, Табл. 10, с. 121). Лоб середньо нахилений, випнутий помірно. Лобна кістка великих розмірів у фронтальній площині, а в дорсальній частині — середня. Потилиця помірно широка і добре розвинута (Рис. 4).

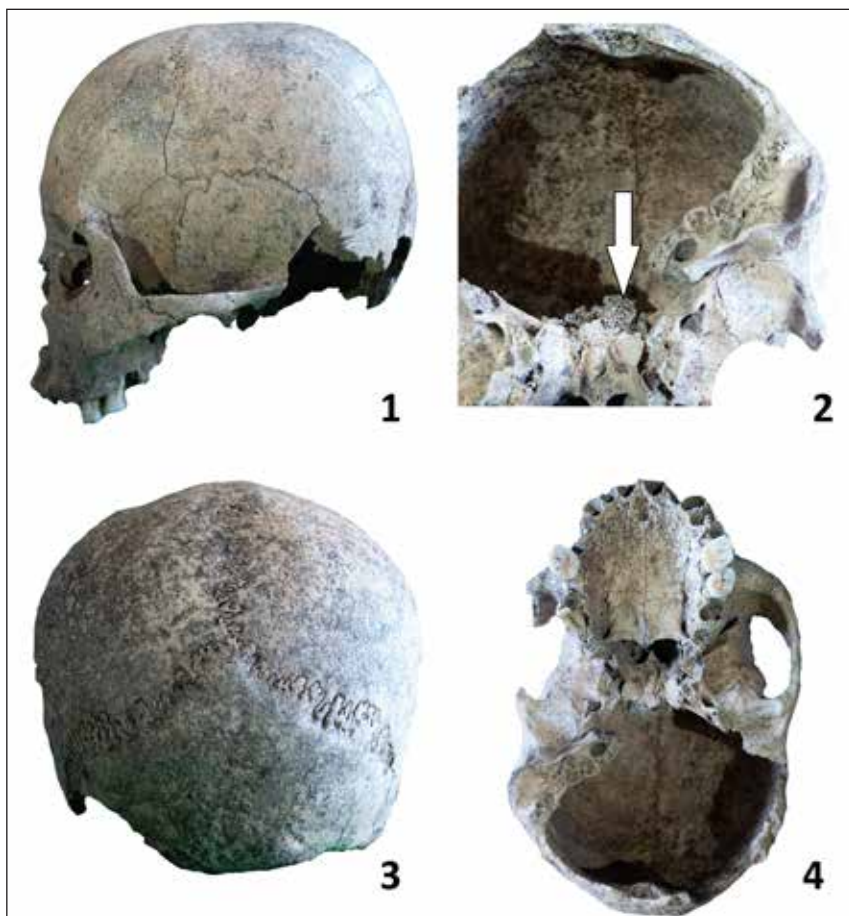

Рис. 4. Господарська яма 18, остеологічний матеріал.

Обличчя помірно широке за лінійним розміром (122,0 мм), на межі з малими категоріями, середньої висоти, за верхньолицьовим індексом (52,5) помірно широке (мезен). Профілювання обличчя різке як на верхньому так і на середньому рівні (Табл. 2).

Орбіти помірної ширини і малої висоти, за індексом (76,8) їх можна охарактеризувати як середні (мезоконхія). Ніс помірно високий та середньої ширини, за показником (49,0) відносна ширина носа вказує, що він помірно широкий (мезоринія). Перенісся помірно високе за симотичним індексом, а за дакріальним високе. Носова вісь розвинута добре. Кут випинання носа дуже малий (17,0°). Глибина іклової ямки (*fossa canina*) дуже велика.

Таблиця 2.

Індивідуальна краніометрична характеристика жіночого черепа з ями 18

№ за Р. Мартіном (Martin, R. 1928)	Рік та № поховання		Полтава 2020 р. Яма 19
	Ознаки		
	Стать		Жінка (♀)
	Вік		25-30
1.	Поздовжній діаметр		172,0
1в	Поздовжній діаметр від офріона		171,0
8.	Поперечний діаметр		134,0
17.	Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>		123,0?
20.	Вушна висота <i>porion-porion-bregma</i>		114,8?
9.	Найменша ширина чола		96,0
10.	Найбільша ширина чола		113,0
12.	Ширина потилиці		104,0
29.	Лобна хорда		110,0
30.	Тім'яна хорда		104,0
24.	Поперечна дуга <i>p-br-p</i>		315,0
23а.	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>		494,0
26.	Лобна дуга		125,0
27.	Тім'яна дуга		115,0
FS	Висота вигину лоба		24,0
	Надпереніся (за Мартіном 1-6)		1,0
	Надбрівні дуги (1-3)		1,0
	Зовнішній потиличний горб (1-5)		0,0
	Соскоподібний виросток (1-3)		1,4
	Нижній край групоподібного отвору		<i>anthropina</i>
	Передня носова ость (за Брока 1-5)		4,0
45.	Діаметр вилиць		122,0
48.	Верхня висота обличчя		64,0
43.	Верхня ширина обличчя		103,0
46.	Середня ширина обличчя		92,0
60.	Довжина альвеолярної дуги		56,0
61.	Ширина альвеолярної дуги		63,0
62.	Довжина піднебіння		49,0
63.	Ширина піднебіння		33,0
55.	Висота носа		49,0
54.	Ширина носа		24,0
51.	Ширина орбіти від <i>mf</i>		41,0
52.	Висота орбіти		31,5
	Бімалярна ширина <i>fmo-fmo</i>		94,0
	Висота назиона над <i>fmo-fmo</i>		21,1
	Зигмаксиллярна ширина <i>zm-zm</i>		92,0
	Висота субспінале над <i>zm-zm</i>		25,0
SC	Симотична ширина		10,1
SS	Симотична висота		3,0
MC	Максифронтальна ширина		17,0
MS	Максифронтальна висота		7,0
DC	Дакримальна ширина		24,0
DS	Дакримальна висота		14,0

	Глибина іклової ямки	8,0
75(1)	Кут випинання носа	17,0°
77.	Назомальярний кут	131,5°
P	Зигомаксиллярний кут	122,7°
Tg 77.	Назомальярний кут	2,227
Tg Zm.	Зигомаксиллярний кут	1,840
Індекси:		
8:1	Черепний	77,9
17:1	Висотно-поздовжній I	71,5?
17:8	Висотно-поперечний I	91,8?
20:1	Висотно-поздовжній II	66,7?
20:8	Висотно-поперечний II	85,6?
9:10	Лобний	85,0
10:8	Коронарно-поперечний	84,3
9:8	Лобно-поперечний	71,6
48:45	Верхньолицьовий	52,5
10:45	Лобно-вличний	92,6
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	52,0?
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний	91,0
9:45	Лобно-вличний	78,7
52:51	Орбітний	76,8
54:55	Носовий	49,0
DS:DC	Дакріальний	58,3
SS:SC	Симотичний	29,7
MS:MC	Максило-фронтальний	41,2
63:62	Піднебінний	67,3
61:60	Щелепно-альвеолярний	112,5
Типологія за Т. О. Рудич (Рудич, Т. О. 2014, Табл. 3.3, с. 150): Полянки київські		

Такі краніологічні ознаки за В. І Пашковою (Пашкова, В. И. 1958, Табл. 1), як поздовжній, поперечний, висотний діаметр черепної коробки та вличний діаметр і висота обличчя потрапляють до вірогідних жіночих розмірів. Найменша ширина лоба потрапляє в невизначену категорію розмірів за статтю.

За схемою Т. О. Рудич (Рудич, Т. О. 2014, с. 150) краніологічний жінки з певним застереженням можна визначити як мезокранний, з помірно широким обличчям, до якого входять київські полянки, котрих дослідниця виділила на основі східнослов'янських жіночих збірних серій території України.

Етнічна краніоскопія: надорбітних отворів (*Foramina supraorbitale*) на черепі немає з обох сторін (європеїдна ознака). З обох боків у нижній частині лямбдоподібного шва (*suturæ lamdoideæ* — L3) відсутні vormієві кісточки (*ossa wormii*). Клиноподібний верхньощелепний шов є з трьох боків, крім правого тильного боку. Піднебінний поперечний шов праворуч верхньої щелепи визначений як IIIa, ліворуч — як Ia (також європеїдна ознака). Підорбітний візерунок з обох боків зафіксовано як варіант II (європеїдна ознака). Вличний шов відсутній.

Краніофенетика. На жіночому черепі з ями 19 було зафіксовано п'ять фенетичних ознак із 34. Подаємо їх в анатомічному порядку:

- NORMA FACIALIS: Під орбітою з обох сторін відзначено по одному отвору (*Foramina infraorbitale accessorium*), норма.
- NORMA VERTIKALIS: тим'яні отвори поза швом (*Foramen parietale*)
- NORMA LATERALIS: на вилиці з обох боків зафіксований виступ — *Spina processus frontalis ossis zygomatici*.
- NORMA BASILARIS: На верхній щелепі зафіксований слабо розвинутий центральний піднебінний валик (1,0 бал) — *Torus palantinus*.

Дискусія. У зв'язку з виявленням на поверхні черепа слідів від травм, імовірно, завданих зброєю, описана знахідка має кілька версій для інтерпретації. Однією з можливих може бути гіпотеза про свідчення певних культових дій. Питання жертвоприношення (в т. ч. і людського) має доволі ґрунтовну історіографію. В етнографії ці жертвоприношення традиційно розподіляли на дві категорії: 1) дії, спрямовані на задобрення духів місцевості (викуп за землю); 2) дії, спрямовані на отримання духа-заступника. Дещо з інших поглядів до цього питання підійшов Дмитро Зеленін, вважаючи змістом цього ритуалу принесення відкупної жертви духам дерев, убитих під час спорудження будинку (Зеленин, Д. К. 2004, с. 148). За етнографічними свідченнями відомо про те, що будівельними жертвами в слов'янському середовищі були тварини, рослинна їжа або певні предмети, в які вкладався символічний зміст; влаштовувалися такі жертвоприношення на початку будівництва (Байбурин, А. К. 1983, с. 67). Ймовірно, заміна людських жертвоприношень на інші була пов'язана з впровадженням християнства, яке не відкидало самого факту жертвоприношення, а лише вимагало замінити людську жертву на іншу (Зеленин, Д. К. 2004, с. 154). Спираючись на археологічні знахідки в ареалі синхронної райковецької культури, дослідники дійшли висновку, що людські жертвоприношення в середовищі її носіїв не були поширеними (Мисько, Ю. В. 2000, с. 118; Михайлина, Л. П. 2007, с. 198). Стосовно людських жертвоприношень, у середовищі роменської археологічної культури, також немає достатніх підстав вважати їх поширеними. На пам'ятках, вивчених широким площею, наприклад, такими як Опішнянське, Велике Горнальське та Донецьке городища, такі випадки практично не відомі. Винятком є Новотроїцьке городище. На цій пам'ятці зафіксовано кілька типів поховань у житлових спорудах, а також ямні поховання на майданчику поселення. До виявлених у житлах належить поховальна яма видовжених пропорцій у житлі 2 (Ляпушкин, И. И. 1958, с. 54); скелети дорослих та дітей, окремі кістки на підлозі жител № 2 та № 4 (Ляпушкин, И. И. 1958, с. 54, 59); спеціально влаштовані кремації у посудинах, виявлених у житлі 35 (Ляпушкин, И. И. 1958, с. 110). Дещо вирізняється від описаних поховання в житлі 42. Воно було влаштоване вздовж однієї зі стінок котло-

вану житла, в неглибокій трапецієподібній ямі. Похований лежав у випро- станому стані, головою на північний схід та з руками вздовж тулуба. Серед супутнього інвентарю зберігся скляний зелений бісер, також відзначено сліди мідного окису біля скроні (скроневе кільце?), біля таза було покладено кістку барана. Скелет належав дитині трьох років, череп якої європеїдний, брахікраній (Ляпушкин, 1958, с. 123, Табл. LV). Перелічені випадки зна- хідок людських поховань з Новтроцького городища не свідчать про поши- рення обряду людських жертвоприношень у сіверян. Попри наявність іно- етнічних поховальних комплексів (поховання в ямах), інші випадки інтер- претуються як ті, що належали до жертв воєнного конфлікту, і ті, які мають аналогії у поховальних практиках сіверян (кремація). Імовірно, до свідчень воєнного конфлікту можливо віднести і поховання в житлі № 42, що — інгу- мацію, незвичну для обрядів роменської культури, які ще віддавали перева- гу кремації. Схожі «поховання» було виявлено на культурно спорідненому Супрутському городищі. Вони, на думку дослідників є свідченням воєнно- го погрому (Григорьев, А. В. 2005, с. 70; Изюмова, С. А. 1998, с. 114–116). Зокрема, в одному з жител було виявлено три кістяки, поховані в неглибо- ких ямах, уздовж стін споруди. Різноманітна орієнтація та мала глибина ям свідчили про тимчасовість таких заходів і неможливість поховання від- повідно до обрядів. Причиною такою ситуації, ймовірно, могла бути обло- га городища (Григорьев, А. В. 2005, с. 71, Рис. 26). Отже, наведені прикла- ди людських «поховань», що приручені до житлових чи господарських споруд, не мають ознак ритуальних дій, пов'язаних із жертвоприношеннями.

Іншою версією для інтепретації цієї знахідки могла б бути та, за якої досліджуваний череп міг потрапити в заповнення об'єкта внаслідок руйну- вання давнішого поховального комплексу. Однак підстав для цього немає. Територія, на якій проводилися дослідження, до виникнення тут сіверянсько- го поселення, була місцем розташування поселенської структури ранньої залізної доби. На користь цього свідчать знахідки господарських об'єктів цьо- го періоду, в той час, як кілька тогочасних поховальних пам'яток було вия- лено ближче до краю мису Інститутської гори, на значній відстані від місця досліджень (Супруненко, О. Б. & Пуголовок, Ю. О. 2016, с. 15–19). Стосовно поховальних пам'яток роменської культури, то наразі в Полтаві не локалізо- вані могильники, синхронні поселенській структурі. Однак аналогії з інши- ми синхронними пам'ятками дають можливість стверджувати, що поселен- ня роменської культури розміщувалися на певній відстані від некрополів (напр.: Пуголовок, Ю. О. & Кушнір, А. С. 2022, с. 444–455). Також равлик, якщо він шукав джерело кальцію в кістках померлої, потрапив до носа жін- ки, поки голову не було закопано, тож, імовірно, вона досить довго лежа- ла на поверхні (Пуголовок, Ю. О. & Долженко, Ю. В. & Кізлова А. А. 2021, с. 157–159).

За останні кілька десятиліть охоронних археологічних досліджень території середньовічних пам'яток у межах сучасної Полтави (літописна Лтава), було виявлено поховання, котрі не можна інтерпретувати як ті, що належать до місць розташування могильників. Зокрема, 1990 р. на Івановій горі було досліджено частину пізнороменського житла 1, яке припинило існування в результаті пожежі. В заглибленій частині підкліту було виявлено рештки скелету жінки 30–35 років (Супруненко, О. Б. 2018, с. 296). Також 1998 та 1999 рр. на посаді виявлено поховання чоловіків у господарських ямах (Артем'єв, А. В. 1999, с. 69–72; Коваленко, О. В. & Мироненко, К. М. & Супруненко, О. Б. 1999, с. 73–75). 2012 р. під час розкопок на Івановій горі, у верхній частині спаленого пізнороменського житла, виявлено поховання жінки у зібганому стані (Супруненко, О. Б. & Пуголовков, Ю. О. 2015, с. 93–94). Такі поховання або ж окремі їх частини виявлялися в житлових чи господарських спорудах, що датуються фінальним етапом існування сіверянського «протоміста» у Полтаві. Інтерпретація цих комплексів та їх культурно-хронологічна атрибуція пов'язана з колом питань історії сіверян Дніпровського Лівобережжя, особливо тих, що стосуються входження цього літописного союзу племен до складу Русі (Пуголовков, Ю. О. 2018, с. 216–228). Окреслені випадки надають аргументів прихильникам версії про підкорення сіверян шляхом завоювання.

Висновки. Аналіз остеологічного матеріалу, а також умови виявлення та особливості археологічних знахідок дають підстави припустити, що виявлене у ямі 18 «поховання» є свідченням воєнного конфлікту. На користь цього вказують сліди від травм у нижній частині черепної коробки, що, ймовірно, завдані зброєю. Встановлено, що за краніологічною типологією череп жінки 25–30 років, з певним застереженням, можна визначити як мезокранний, з помірно широким обличчям. Такі показники є характерними для групи київських полянок (винятком є кут випинання носа та трохи більший носовий індекс).

З огляду на стан черепа та наявність на ньому слідів від, імовірно, зброї, можна зробити висновок, що з великою ймовірністю жінка, якій належить череп, була жертвою подій, пов'язаних із включенням сіверянської Лтави до складу Русі. Однак виділення комплексу ознак, що могли б свідчити про ці події, безперечно, має спиратися та міждисциплінарні дослідження, і, в першу чергу, на цілеспрямований аналіз антропологічних матеріалів.

Артем'єв, А. В. 1999. Морфометричні аспекти зубо-щелепної системи давніх мешканців літописної Лтави (за матеріалами поховання XI ст.). *Археологічний літопис Лівобережної України*. Число 4 (1). С. 69–72.

Алексеев, В. П. 1966. *Остеометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Алексеев, В. П. & Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва.

- Алексеева, Т. И. 1973. *Этногенез восточных славян*. Москва: Издательство МГУ.
- Байбурун, А. К. 1983. *Жилище в обрядах и представлениях восточных славян*. Ленинград: Наука.
- Григорьев, А. В. 2000. Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. *Труды Тульской археологической экспедиции*. Вып. 2. Тула: Гриф и К⁰.
- Григорьев, А. В. 2005. *Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I — начале II тыс. н.е.* Тула: Государственный музей-заповедник «Куликово поле».
- Занина-Покровская, В. С. 1972. О форме альвеолярной дуги у ранних этнических групп. *Вопросы антропологии*. Вып. 42. С. 119–129.
- Зеленин, Д. К. 2004. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. *Избранные труды: Статьи по духовной культуре. 1934–1954*. Москва: Индрик. С. 145–175.
- Изюмова, С. А. 1998. К вопросу о «погребениях» на Супрутском городище. *Историческая археология: традиции и перспективы: к 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина*. Москва: Памятники исторической мысли. С. 114–116.
- Коваленко, О. В. & Мироненко, К. М. & Супруненко, О. Б. 1999. Про залишки фортифікації Полтавського форштадту. *Археологічний літопис Лівобережної України*. Число 4 (1). С. 73–75.
- Козак, О. Д. 2002. Загибель середньовічного Києва (приклад біоархеологічної реконструкції). *Київська старовина*. Вип. 1. С. 128–134.
- Козинцев, А. Г. 1988. *Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека*. Ленинград.
- Ляпушкин, И. И. 1958. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Вып. 74.
- Мисько, Ю. В. 2000. Про сакральні функції східнослов'янського житла. *Археологічні студії*. Вип. 1. С. 113–120.
- Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ; Видання Інституту археології НАН України.
- Мовсеян, А. А. 2005. *Фенетический анализ в палеоантропологии*. Москва.
- Моргунов, Ю. Ю. 1996. *Древнерусские памятники поречья Сулы*. Курск: Институт археологии РАН, Курск. гос. обл. муз. археологии, 159 с. (Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. Вып. 2).
- Пашкова, В. И. 1958. *Определение пола и возраста по черепу*. Севастополь. С. 3–10.
- Приймак, В. В. 1999. Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя Х–ХІ ст. у світлі досліджень літописної Лтави. *Полтавський археологічний збірник — 1999 (до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень)*. Полтава: Археологія. С. 28–43.
- Пуголов, Ю. О. 2016. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пуголов, Ю. О. 2018. До питання про включення південно-східних земель сіверян до складу Русі. *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК. С. 216–228.
- Пуголов, Ю. О. & Долженко, Ю. В. & Кізлова А. А. 2021. New Evidence of Siverians Ltava Assault in the First Half of 11th Century. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*: матеріали V Міжнародної наукової конференції (Суми, 11–12 листопада 2021 р.). Суми: Цьома. Ч. 1. С. 157–159.
- Пуголов, Ю. 2022. Нові дослідження на Миколаївській гірці у Полтаві. *Археологічні дослідження в Україні 2020*. Київ: Інститут археології НАН України. С. 217–219.

Пуголовок, Ю. О. 2022a. Полтава відкрита археологами. *Археологія України за роки незалежності*. Київ: Інститут археології НАН України. С. 388–395.

Пуголовок, Ю. О. & Кушнір, А. С. 2022. Дослідження поселенської структури Глинського археологічного комплексу за допомогою технології LiDAR. *Археологія і давня історія України*. Вип. 4 (45). С. 444–455.

Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ.

Сарачев, И. Г. 1997. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья (по материалам Новгород-Северского Подесенья). *Древности Евразии. Сборник научных трудов ГИМ и МГУ*. Москва. С. 269–280.

Супруненко, О. Б. 1999. Літописна Лтава (до 1100-річчя міста Полтави за даними археологічних досліджень). *Полтавський археологічний збірник — 1999 (до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень)*. Полтава: Археологія. С. 9–27.

Супруненко, О. Б. & Кулатова, І. М. & Приймак, В. В. 2001. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997–1998 рр.). *Археологічний літопис Лівобережної України*. № 1 (9). С. 52–76.

Супруненко, О. Б. 2018. Про поховання в житлах Полтавського поселення. *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПШ. С. 294–301.

Супруненко, О. Б. & Пуголовок, Ю. О. 2015. *Дослідження літописної Лтави: Івана нова гора*. Ч. 1. Київ: ЦП НАН України і УТОПШ.

Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники)*. Киев: Наукова думка.

Berry, A. C. & Berry, R. J. 1967. Epigenetic Variation in the Human Cranium. *Journal of Anatomy*. Vol. 101. P. 361–379.

Brothwell, D. R. *Digging up Bones*. London, 1972.

Bruzek, J. 1995. Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliquée au tibia. *Antropologia Portuguesa*. Coimbra. № 13. P. 93–106.

Bruzek, J. 2002. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*. № 117 (2). P. 157–168.

Bruzek, J. & Santos, F. & Dutailly, B. & Murail, P. & Cunha, E. 2017. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*. № 164(2). P. 440–449.

Buikstra, J. & Ubelaker, D. 1994. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series*. № 44. 206 p.

Buxton, L. H. D. & Morant, G. D. 1933. Essential Craniological Technique. *Journal of Royal Anthropological Institute*. Vol. 63. P. 19–47.

Vallois, H. V. 1937. La duree de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*. № 47. P. 499–532.

Kozintsev, A. 1992. Ethnic Epigenetics: A New approach Ethnische Epigenetik. *Homo*. Vol. 43/3. Jena, New York. P. 213–244.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: Kraniologie, Osteologie Mit 281 abbildungen im Text. Jena. Bd. II. 1062 S.

Pearson, K. 1914. On the Problem of Sexing Osteometric Material. *Biometrika*. № 10. P. 479–487.

Ubelaker, D. N. 1984. *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*. Washington, DC: Taraxacum, 172 p.

Artem'iev, A. B. 1999. Morfometrychni aspekty zubo-shchhelepnoi systemy davnykh meshkantsiv litopysnoi Ltavy (za materialamy pokhovannia XI st.) [Morphometric Aspects of the Dental and Jaw System of the Ancient Inhabitants of the Chronicle Ltava (Based on Burial Materials of the 11th Century)]. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*. Chyso 4 (1). S. 69–72. [In Ukrainian].

Alexeyev, V. P. 1966. *Metodika antropologicheskikh issledovaniy*. Moskva: Nauka. [Osteometry. Methodology of Anthropological Research]. Moskva: Nauka. [In Russian].

Alekseev, V. P. & Debec, G. F. 1964. *Kraniometrija. Metodika antropologicheskikh issledovaniy* [Cranioimetry. Methods of Anthropological Studies]. Moskva: Nauka. [In Russian].

Alekseeva, T. I. 1973. *Einogenez vostochnykh slavyan* [Alexeyeva, T. I. 1973. Ethnogenesis of Eastern Slavs]. Moskva: Izdatelstvo MGU. [In Russian].

Bajburin, A. K. 1983. *Zhilishhe v obrjadah i predstavlenijah vostochnykh slavyan* [Dwelling in the Rituals and Ideas of the Eastern Slavs]. Leningrad: Nauka. [In Russian].

Grigor'ev, A. V. 2000. Severjanskaja zemlja v VIII — nachale XI veka po arheologicheskim dannym [Siberian Land in the 8th — Early 11th Centuries According to Archaeological Data]. *Trudy Tul'skoj arheologicheskoy jekspidicii*. Vyp. 2. Tula: Grif i K^o. [In Russian].

Grigor'ev, A. V. 2005. *Slavjanskoe naselenie vodorazdela Oki i Dona v konce I — nachale II tys. n. je.* [Slavic Population of the Watershed of the Oka and Don at the Early 1st — Early 2nd Millennium AD]. Tula: Gosudarstvennyj muzej-zapovednik «Kulikovo pole». [In Russian].

Zanina-Pokrovskaja, V. S. 1972. O forme al'veolarnoy dugi u rannykh etnicheskikh grupp [On the Shape of the Alveolar Arch in Early Ethnic Groups]. *Voprosy antropologii*. Vyp. 42. S. 119–129. [In Russian].

Zelenin, D. K. 2004. Totemy-derev'ja v skazanijah i obrjadah evropejskikh narodov [Tree Totems in Legends and Rituals of European Peoples]. *Izbrannye trudy: Stat'i po duhovnoj kul'ture. 1934–1954*. Moskva: Indrik. S. 145–175. [In Russian].

Izjumova, S. A. 1998. K voprosu o «pogrebenijah» na Suprutskom gorodishhe [On the Issue of «Burials» at the Suprut Settlement]. *Istoricheskaja arheologija: tradicii i perspektivy: k 80-letiju so dnja rozhdenija D. A. Avdusina*. Moskva: Pamjatniki istoricheskoy mysli. S. 114–116. [In Russian].

Kovalenko, O. V. & Myronenko, K. M. & Suprunenko, O. B. 1999. Pro zalyshky fortyfikatsii Poltavskoho forshtheadu [About the Remains of the Fortification of the Poltava Suburb]. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*. Chyso 4 (1). S. 73–75. [In Ukrainian].

Kozak, O. D. 2002. Kozak, O. D. 2002. Zahybél' seredn'ovichnoho Kyéva (pryklad bioarkheolohichnoy rekonstruktsii) [The Demise of Medieval Kyiv (Example of Bioarchaeological Reconstruction)]. *Kyivska Starovyna*. Vyp. 1. S. 128–134. [In Ukrainian].

Kozintsev, A. G. 1988. *Étnicheskaya kranioskopiya: rasovaya izmenchivost' shvov cherepa sovremennogo cheloveka* [Ethnic Craniocopy: Racial Variability of Skull Sutures in Modern Humans]. Leningrad. [In Russian].

Ljapushkin, I. I. 1958. Gorodishhe Novotroickoe. O kul'ture vostochnykh slavyan v period slozhenija Kievskogo gosudarstva [Settlement Novotroitskoe. On the Culture of the Eastern Slavs During the Formation of the Kyivan State]. *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*. Vyp. 74. [In Russian].

Myško, Yu. V. 2000. Pro sakralni funktsii skhidnoslov'ianskoho zhytla [About the Sacred Functions of East Slavic Housing]. *Arkheolohichni studii*. Vyp. 1. S. 113–120. [In Ukrainian].

Mykhailyna, L. P. 2007. *Slov'iany VIII–X st. mizh Dnipro i Karpatamy* [Slavs of the 8th — 10th Centuries. Between the Dnipro and the Carpathians]. Kyiv: Vydannia Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

Movsesyan, A. A. 2005. *Feneticheskiy analiz v paleoantropologii [Phenetic Analysis in Paleoanthropology. Moscow]*. Moskva. [In Russian].

Morgunov, Yu. Yu. 1996. *Drevnerusskie pamyatniki porechia Suly [Ancient Russian Sites of Sula Region]*. Kursk: Institut arkhologii RAN, Kursk. gos. obl. muz. arkhologii. (Materialy i issledovaniya po arkhologii Dneporvskogo Levoberezhya. Vyp. 2). [In Russian].

Pashkova, V. I. 1958. *Opredelenie pola i vozrasta po cherepu [Determination of Sex and Age by Skull]*. Stavropol'. [In Russian].

Pashkova, V. I. 1963. *Ocherki sudebno-medicinskoj osteologii [Essays on Forensic Osteology]*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo medicinskoj literatury. [In Russian].

Prymak, V. V. 1999. Deiaki aspekty istorii Dniprovskoho Livoberezhzhia X–XI st. u svitli doslidzhen litopysnoi Ltavy [Some aspects of the History of the Dnipro Left Bank of the 10th — 11th Centuries in the Light of Research into the Chronicle of Ltava]. *Poltavskiy arkhеолоhichnyi zbirnyk — 1999 (do 1100-littia m. Poltavy za rezultatamy arkhеолоhichnykh doslidzhen)*. Poltava: Arkheolohiia. S. 28–43. [In Ukrainian].

Puholovok, Yu. O. 2016. *Budivelna sprava litopysnykh siverian [The Construction Business of the Annals Siverians]*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo. [In Ukrainian].

Puholovok, Yu. O. 2018. Do pytannia pro vkluchennia pivdenno-skhidnykh zemel siverian do skladu Rusi [To the Question of the Inclusion of the Southeastern Lands of the Siverians into Rus]. *Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipra*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK. S. 216–228. [In Ukrainian].

Puholovok, Yu. O. & Dolzhenko, Yu. V. & Kizlova A. A. 2021. New Evidence of Siverians Ltava Assault in the First Half of 11th Century. *Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia: tradytsii ta innovatsii: materialy V Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Sumy, 11–12 lystopada 2021 r.)*. Sumy. Ch. 1. S. 157–159. [In English and in Ukrainian].

Puholovok, Yu. 2022. Novi doslidzhennia na Mykolaiivskii hirti u Poltavi [New Research on Mykolaiivska Hill in Poltava]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020*. Kyiv: Instytut arkhеолоhii NAN Ukrainy. S. 217–219. [In Ukrainian].

Puholovok, Yu. 2022a. Poltava vidkryta arkhеолоhamy [Poltava Disclosed by the Archaeologists]. *Arkheolohiia Ukrainy za roky nezalezhnosti*. Kyiv: Instytut arkhеолоhii NAN Ukrainy. S. C. 388–395. [In Ukrainian].

Puholovok, Yu. O. & Kushnir, A. S. 2022. Doslidzhennia poselenskoï struktury Hlynskoho arkhеолоhichnoho kompleksu za dopomohoyu tekhnolohii LiDAR [Investigation of the Settlement Structure of Hlynske Archaeological Complex by Means of LiDAR Technology]. *Arkheolohiia i davnia istoriya Ukrainy*. Vyp. 4 (45). S. 444–455. [In Ukrainian].

Rudych, T. O. 2014. *Naseleння Seređnoho Podniprov'ia I–II tysiacholittia za materialamy antropolohii [Population of the Middle Dnipro Region of the 1st — 2nd Millennium According to Anthropological Materials]*. Kyiv. [In Ukrainian].

Sarachev, I. G. 1997. Tipologia venchikov drevnerussikikh gorshkov Dneporvskogo Levoberezhya (po materialam Novgorod-Severskogo Polesia) [Typology of the Rims of Ancient Russian pots of the Dnipro Left Bank (Based on Materials from the Novgorod-Siversky Podsenye)]. *Drevnosti Evrazii. Sbornik nauchnykh trudov GIM i MGU*. Moskva. S. 269–280. [In Russian].

Suprunenko, O. B. 1999. Litopysna Ltava (do 1100-richchia mista Poltavy za danymy arkhеолоhichnykh doslidzhen) [Historical Ltava (to the 1100th Anniversary of the City of Poltava According to Archaeological Research)]. *Poltavskiy arkhеолоhichnyi zbirnyk — 1999 (do 1100-littia m. Poltavy za rezultatamy arkhеолоhichnykh doslidzhen)*. Poltava: Arkheolohiia. S. 9–27. [In Ukrainian].

Suprunenko, O. B. & Kulatova, I. M. & Priymak, V. V. 2001. Piznoromenski kompleksi z posadu litopysnoyi Ltavy (za rozkopkamy 1997–1998 rr.) [Late-Romantic Complexes from the Site of the Chronicle Ltava (Based on Excavations in 1997–1998)]. *Arkeolohichnyy Litopys Livoberezhnoyi Ukrayiny*. № 1 (9). S. 52–76. [In Ukrainian].

Suprunenko, O. B. 2018. Pro pokhovannia v zhytlakh Poltavskoho poselennia [About Burials in the Dwellings of the Poltava Settlement]. *Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipra*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK. S. 294–301. [In Ukrainian].

Suprunenko, O. B. & Puholovok, Yu. O. 2016. *Doslidzhennia peredmist Poltavskoi fortetsi [Research of the Suburbs of the Poltava Fortress]*. Kyiv: TsP NANU i UTOPIK, Filiuk. [In Ukrainian].

Suprunenko, O. B. & Puholovok, Yu. O. 2015. *Doslidzhennya litopysnoyi Ltavy: Ivanova hora [Research of the Litopysna Ltava: Ivanova Hill]*. Ch. 1. Kyiv: TsP NAN Ukrayiny i UTOPIK. [In Ukrainian].

Suhobokov, O. V. 1975. *Slavjane Dneprovskogo Levoberezh'ja (romenskaja kul'tura i ee predshestvenniki) [Slavs of the Dnipro Left Bank (Romny Culture and Its Predecessors)]*. Kiev: Naukova dumka. [In Russian].

Brothwell, D. R. *Digging up Bones*. London, 1972.

Bruzek, J. 1995. Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliquée au tibia. *Antropologia Portuguesa*. № 13. P. 93–106.

Bružek, J. 2002. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*. № 117 (2). P. 157–168.

Bružek, J. & Santos, F. & Dutailly, B. & Murail, P. & Cunha, E. 2017. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*. № 164 (2). P. 440–449.

Buikstra, J. E. & Ubelaker, D., H. 1994. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Fayetteville: Arkansas Archeological Survey Research Series*. № 44. 272 p.

Kozintsev, A. 1992. Ethnic Epigenetics: a New Approach *Homo*. Vol. 43/3. P. 213–244.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. Zweite, vermehrte Auflage. Jena. Bd. II. 1062 S.

Ubelaker, D. H. 1978. *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*. Chicago, IL: Aldine Publishing, 116 p.

Vallois, H. V. 1937. La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*. № 47. P. 499–532.